

В.С.ГОРАК *

ГРИГОР'ЄВСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ (СЕРПЕНЬ 1918 – СЕРПЕНЬ 1919 рр.): ПИТАННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ

Розглядається історіографії українського повстанського руху на чолі з отаманом Григор'євим, який тривав із серпня 1918 до серпня 1919 рр. Ґрунтуючись на аналізі досить великої кількості історичних праць, автор виділяє якісно різні напрями історіографії так званої «григор'євщини», з'ясовує особливості кожного з них, розкриває як сильні, так і слабкі сторони аналізованих концепцій та інтерпретацій, окреслює аспекти історії повстанського руху, які потребують більш глибокого вивчення.

Ключові слова: історіографія григор'євського повстанського руху, радянська історіографія, українська національна історіографія, американська історіографія, махновська історіографія, григор'євський повстанський рух.

Громадянська війна в Україні в 1917–1921 рр. була періодом розгортання повстанських рухів, які стали знаряддям боротьби українського селянства за власні економічні й політичні інтереси. Одним із найбільш значних із них (серпень 1918 – серпень 1919 рр.) був повстанський рух на чолі з отаманом Матвієм Григор'євим (справжнє ім'я та прізвище – Ничипір (Никифор) Серветник).

В історичній науці, публіцистиці й мемуаристиці тема григор'євського повстанського руху розроблялася, починаючи з 1920-х рр. За десятиліття сформувалась солідна історіографія, якій і присвячується ця стаття. Актуальність її полягає в тому, що з'ясування реального стану вивчення досліджуваної проблематики дасть можливість сучасним історикам визначити, що ще треба зробити для її подальшого дослідження.

Отже, головним завданням цієї статті є науковий аналіз історіографії повстанського руху, очолюваного отаманом Григор'євим. Своєю чергою, його реалізація передбачає виконання ще кількох необхідних завдань: 1) визначити коло історичних праць, найбільш важливих для аналізу історіографії григор'євського повстанського руху; 2) виділити й охарактеризувати конкретні напрями цієї історіографії; 3) розкрити питання про сильні та слабкі сторони історіографії григор'євського повстанства; 4) з'ясувати загальний стан розробки усього комплексу питань історії повстанського руху під проводом Григор'єва в історичній літературі.

Григор'євське повстанство у серпні – листопаді 1918 р.

В історичних працях найслабше висвітлене питання про початок та причини розвитку українських повстанських рухів 1918–1921 рр. Підкреслимо, що далеко не з кожної капітальної книги з історії України можна дізнатися, коли, де та за яких обставин почався селянський повстанський рух на

---

* Горак Володимир Сергійович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ української історіографії

чолі з отаманом Григор'євим. Більше того, інформація про витоки так званої «григор'євщини» часто-густо відсутня й у низці серйозних вітчизняних праць з історії громадянської війни, не кажучи вже про історичні твори загального характеру.

Узагалі, коло джерел, що містять такі дані, обмежене. Ті ж праці, в яких ідеться про початок григор'євського повстанства, теж різняться за повнотою відповідної інформації. У дослідженнях радянських істориків, які з'явилися у 1930–1980-х рр., про це говориться, як правило, лаконічно, здебільшого тільки про те, що влітку 1918 р. на Херсонщині почав діяти отаман Григор'єв, якому вдалося об'єднати навколо себе певну кількість повстанських загонів¹. Більш повні дані про перші кроки григор'євського руху наводяться, зокрема, у спогадах командуючого радянськими військами в Україні в 1919 р. В.Антонова-Овсієнка, що побачили світ 1929 р. Автор зазначав, що у серпні 1918 р. колишній офіцер гетьманської армії Григор'єв виїхав у свій рідний Олександрійський повіт, де розпочав (відповідно до того завдання, яке дав йому С.Петлюра) партизанську боротьбу проти гетьманців, австро-угорських та німецьких окупантів². Ще більш конкретно охарактеризував початок григор'євського повстанського руху більшовицький партійний і державний діяч Ф.Анулов, зазначивши, що його витоки були в південноукраїнському селі Верблюжжя, де отаман Григор'єв створив партизанський загін зі 120 бійців, озброєних вилами, сокирами і трофейними гвинтівками австрійського виробництва. Пізніше, у листопаді 1918 р., як стверджував Ф.Анулов, цей загін атакував австро-угорський військовий ешелон, захопив чимало трофеїв, і саме ця перша велика перемога зробила селянського ватажка популярним партизанським воєначальником і значно збільшила кількість повстанських лав під його командуванням³.

Цінні й маловідомі факти навів у своїй праці «Стежками Холодноярськими» сучасник тих подій і безпосередній учасник григор'євського руху М.Дорошенко. Він писав, що незабаром після створення повстанського загону у Верблюжжях до григор'євців приєдналися селяни з цілої низки південноукраїнських поселень, і, зокрема, із херсонського села Цибулева, яке дало отаманові 200 озброєних повстанців. М.Дорошенко справедливо вважав, що зростання повстанських лав дозволило Григор'єву збільшити масштаби операцій проти гетьманців і австро-німецьких окупантів⁴. Однак найбільш повний (принаймні поки що) опис повстанської боротьби григор'євців за часів гетьманату подається у праці сучасного українського історика В.Савченка. Автор, крім усіх вищезгаданих подій, описує кілька інших перемог григор'євців, а саме їх вдалий напад на загін гетьманської варти й розгром досить великого карального підрозділу, який вирушив на придушення повстанців (серед трофеїв були кулемети й навіть артилерія). В.Савченко робить суттєве доповнення до цього маловідомого

¹ Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и военной интервенции на Украине (1918–1920). – Москва, 1966. – С.221.

² Антонов-Овсієнко В.О. У боротьбі проти Директорії // Літопис революції. – 1929. – №5/6. – С.156.

³ Анулов Ф. Союзный десант на Украине // Летопись революции. – 1924. – №1. – С.60.

⁴ Дорошенко М. Стежками Холодноярськими: Спогади 1918–1923 рр. – Філадельфія, 1973. – С.22–23.

факту, зазначаючи, що тоді бойовий шлях отамана Григор'єва і його бійців був позначений не тільки перемогами. Зокрема, у жовтні 1918 р. повстанські сили селянського командира зазнали кілька поразок від гетьманців та австро-угорців, що змусило їх відступити зі своїх районів до межі Київської та Херсонської губерній⁵.

Аналогічні факти з історії раннього етапу григор'євського руху подаються також і в працях деяких сучасних українських істориків, зокрема в монографії В.Горака та книзі М.Гончара⁶. Окремі відомості про повстанський рух наводяться також в «Історії міст і сіл Української РСР». Зокрема, згадується факт розгрому повстанцями-григор'євцями надісланого проти них гетьманського карального загону. Однак відтворення цього, безперечно, реального факту має одну характерну «особливість» – ані самі григор'євці, ані їх повстанський командир при цьому навіть не згадуються. І це, у принципі, цілком зрозуміло, адже історикам радянської доби, які протягом тривалого часу послідовно створювали образ «контрреволюційної григор'євщини», не потрібні були будь-які факти, які б незаперечно свідчили про революційну роль тієї самої «григор'євщини» в боротьбі проти режиму гетьмана П.Скоропадського⁷.

У цілому опис повстанської боротьби григор'євців за часів гетьманату 1918 р. має доволі фрагментарний характер, що значною мірою пояснюється відсутністю справді якісних, інформаційно насичених історичних джерел із цього питання. Далеко не все, зокрема, відомо про бойові операції григор'євських повстанців, задіяні сили, послідовність подій, їх географію, союзників, яких вони, можливо, мали (майже не доводиться сумніватися в тому, що їх було набагато більше, ніж це подається в історичній літературі). Не зовсім ясне й таке важливе питання, як політична орієнтація партизанів Григор'єва влітку й восени 1918 р. Ф.Анулов зазначав, що тоді отаман командував повстанськими силами «петлюрівської орієнтації»⁸. Але такий погляд навряд чи можна вважати коректним з огляду на те, що у серпні – вересні 1918 р. сам С.Петлюра не став ще фігурою такого політичного і військового масштабу, як пізніше. Набагато правильніше і конкретніше, на нашу думку, охарактеризував загальну політичну спрямованість григор'євського руху у серпні – листопаді 1918 р. американський історик М.Палій, який підкреслив, що григор'євці в контрольованих ними районах знищували гетьманський державний апарат і відновлювали закони ліквідованої 29 квітня 1918 р. Центральної Ради⁹. Звідси виходить, що тоді отаман орієнтувався на відновлення соціалістичного уряду, а це, своєю чергою, означає, що він не тільки вів боротьбу за ліквідацію консервативної гетьманської держави, а і являв собою уособлення соціалістичного селянського руху, який прагнув до радикальних суспільних перетворень.

⁵ Савченко В. Авантюристы гражданской войны. – Х., 2010. – С.181–182.

⁶ Горак В. Повстанці отамана Григор'єва (серпень 1918 – серпень 1919 р.). – Фастів, 1998. – С.16; Гончар М. Селянський повстанський рух на Півдні України (1918–1921 рр.) [Електронний ресурс]: http://prosvilib.at.ua/publ/istorija/inshi_istorichni_vidannja/gonchar_m_sel_povstan_rukh18_21/37-1-0-99

⁷ Історія міст і сіл Української РСР: Кіровоградська область. – К., 1973. – С.472.

⁸ Анулов Ф. Союзный десант на Украине. – С.60.

⁹ Paliy M. The anarchism of Nestor Makhno 1918–1921: An aspect of Ukrainian Revolution – Seattle; London, 1976. – P.161.

Підкреслимо ще одну характерну прогалину у висвітленні істориками питання про григор'євське повстанство влітку – восени 1918 р. В історичній літературі практично відсутня конкретна характеристика його соціальної бази. Щоправда, усі вищезгадані дослідники зазначали, що опорою Григор'єва було південноукраїнське селянство. Однак, ураховуючи те, що як раніше, так і в 1918 р. селянство Півдня України поділялося на різні соціальні групи (бідняків, середняків, дрібну сільську буржуазію – куркулів), такий «загальноселянський» підхід ми вважаємо недостатньо глибоким, тому що він залишає фактично нез'ясованим одне важливе питання: чи було григор'євське повстанство тоді дійсно загальноселянським рухом або ж домінуючу роль у ньому відіграв якийсь один селянський прошарок? Найвні конкретні дані про соціальний склад села Верблюжки, яке виявилось колискою григор'євського повстанства, за передреволюційний 1916 р. та деяка інша інформація дають змогу стверджувати, що влітку й восени 1918 р. отаман Григор'єв спирався, головним чином, на досить чисельні та радикально налаштовані бідняцькі верстви Півдня України¹⁰.

Зазначимо як характерну обставину те, що ці далеко не повні дані про перший етап боротьби повстанців Григор'єва містять, головним чином, історичні праці у цілому об'єктивних більшовицьких учасників громадянської війни – таких, як В.Антонов-Овсієнко й Ф.Анулов (які до того ж мали реальну можливість реалізувати свою об'єктивність у відносно вільні 1920-ті рр.), закордонних дослідників українського походження (М.Палій) або сучасних вітчизняних істориків (В.Савченко). Що ж стосується праць переважної більшості представників радянської історіографії, то в них відомості про рух отамана Григор'єва у серпні – листопаді 1918 р. або ж мінімальні, або ж «законспіровані», а то й геть відсутні, що слід пояснювати їх відвертим бажанням значною мірою приховати від читачів той григор'євський рух, який літом та восени 1918 р. був повстанським, спрямованим проти гетьманщини й австро-німецьких окупантів.

Григор'євські повстанці у складі збройних сил Української Народної Республіки (початок грудня 1918 – кінець січня 1919 рр.)

Директорії, яка підняла у середині листопада 1918 р. загальне повстання проти влади гетьмана П.Скоропадського, удалося об'єднати навколо себе досить велику кількість повстанських загонів різної політичної орієнтації. Серед них були й сили Григор'єва, які на початку грудня 1918 р. ввійшли до складу Армії УНР як Зведена Херсонська дивізія. В.Антонов-Овсієнко й особливо Ф.Анулов досить детально описали у своїх працях потенціал григор'євців у цей період (тоді отаманові вдалося об'єднати навколо себе 117 повстанських загонів) та їх конкретні бойові дії, зокрема наступ на два стратегічно важливих міста українського Півдня – Херсон і Миколаїв¹¹, де вони збиралися ліквідувати не тільки владу прибічників П.Скоропадського, а й інтервентів Антанти,

¹⁰ Історія міст і сіл Української РСР: Кіровоградська область. – С.437.

¹¹ Антонов-Овсієнко В. У боротьбі проти Директорії. – С.157; Анулов Ф. Союзный десант на Украине. – С.61–64.

які вже висадилися на Півдні України. У споминах голови більшовицької ради Миколаєва Я.Ряппа досить детально характеризується боротьба Херсонської дивізії за це місто у грудні 1918 р., проголошення тут григор'євцями влади Директорії¹². У праці М.Кубаніна теж висвітлюється повстанська боротьба на Миколаївщині у цей час і, зокрема, зміст отаманського ультиматуму німецькому гарнізону та неодноразове захоплення бійцями Григор'єва цього міста¹³. У цих та деяких інших працях підкреслюється, що боротьба розвивалася з перемінним успіхом. Зокрема, Я.Ряппо зазначав, що захопивши Миколаїв у грудні 1918 р., григор'євці змушені були незабаром залишити місто під тиском німецьких підрозділів¹⁴. Крім того, В.Антонов-Овсієнко стверджував, що в той період боротьба григор'євських повстанців не обмежувалася збройними сутичками з гетьманцями і німцями. Чимало сил і часу вони віддавали боротьбі з білогвардійським рухом, який у той період теж виступив як один із претендентів на владу в Україні. У кількох білогвардійських мемуарах, що мають однакову назву – «Катеринославський похід», розповідається про нелегку боротьбу між повстанцями отамана Григор'єва і загонами білих на Катеринославщині¹⁵.

У такому ж здебільшого об'єктивному дусі описують бойовий шлях Зведеної Херсонської дивізії сучасні українські історики О.Тимков, М.Гончар, Ю.Котляр та інші, підкреслюючи цілу низку її перемог, здобутих тоді над гетьманцями, німцями й білогвардійцями¹⁶. Зі змісту згаданих вище праць природно випливає висновок, що й під час перебування дивізії у складі Армії УНР вона, як і раніше, являла собою саме революційне й аж ніяк не контрреволюційне військо.

У працях представників радянської історіографії 1930–1980-х рр. бойові дії Зведеної Херсонської дивізії, як правило, або ж зовсім не згадуються, або описуються й інтерпретуються значною мірою по-іншому. Саме в такому ключі виклав «петлюрівський» період історії григор'євського руху радянський історик В.Круть. У принципі, він не заперечував боротьбу Херсонської дивізії проти різних ворожих щодо УНР сил і описував її з посиланням на спомини В.Антонова-Овсієнка, однак при цьому давав їм критичні коментарі. В.Круть стверджував, що й масштаби бойових операцій григор'євців у грудні 1918 – січні 1919 рр., і кількість повстанців у мемуарах колишнього командувача Українського фронту були значно перебільшені¹⁷. Реальні та справді гучні перемоги Херсонської дивізії в той час автор статті практично не згадував,

¹² *Ряппо Я.* Революционная борьба в Николаеве (воспоминания) // *Летопись революции.* – 1924. – №4. – С.7–8.

¹³ *Кубанин М.* Махновщина: Крестьянское движение в степной Украине в годы гражданской войны. – Ленинград, 1927. – С.68.

¹⁴ *Ряппо Я.* Революционная борьба... – С.9.

¹⁵ *Антонов-Овсенко В.* Против Деникина и союзной оккупации // *Летопись революции.* – 1931. – №1–2; *Гуреев В.* Екатеринославский поход // 1918 год на Украине. – Москва, 2001. – С.98; *Сакович Г.* Екатеринославский поход // Там же. – С.103.

¹⁶ *Тимков О.* Отаман Григор'єв. – Нововоронцовка, 1997. – С.5; *Савченко В.* Авантюристы гражданской войны. – С.180; *Котляр Ю.В.* Військові формування отамана Григор'єва на Півдні України (грудень 1918 – березень 1919 рр.) // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти.* – К., 2006. – Вип.33; *Гончар М.* Селянський повстанський рух...

¹⁷ *Круть В.Т.* До історії боротьби проти григор'євщини на Україні // *Літопис революції.* – 1932. – №5/6. – С.129.

очевидно вважаючи їх звичайним витвором фантазії. Насправді ж, на думку В.Крутя, отаман Григор'єв і його бійці тоді відзначилися не стільки своїми подвигами в боротьбі проти сил «внутрішньої і зовнішньої контрреволюції», скільки тим, що самі вони стали складовою частиною «контрреволюційної отаманщини» з її диктатурою ніким не керованих петлюрівських воєначальників, убивствами комуністів та єврейськими погромами. Сам же отаман Григор'єв, за В.Крутем, вірив у «солідне» майбутнє «петлюрівсько-винниченківської Директорії» і вірно їй служив¹⁸.

Щоправда, у деяких, хоча і нечастих, випадках радянські автори могли визнати й навіть детально відтворити ту чи іншу перемогу Херсонської дивізії. Наприклад, одна з радянських історичних праць містить досить детальний опис розгрому григор'євцями великого офіцерського білогвардійського загону в районі Олешок 24 січня 1919 р., але при цьому знову ж таки ані словом не згадано про отамана. Виходило так, що цей білий підрозділ здолав невідомо хто¹⁹.

Такі підходи до історичних питань свідчать про те, що більшовицький історик В.Круть і його колеги свідомо прагнули створити образ Григор'єва як «контрреволюційного петлюрівського отамана», котрий, як і низка інших воєначальників Армії УНР, став збройною опорою «офіцерсько-куркульської» Директорії. Відтак цілком природним було явне бажання таких радянських істориків затушувати досить незручні для них факти боротьби Херсонської дивізії проти справжніх контрреволюціонерів, які, до речі, були спільними ворогами як повстанців-григор'євців, так і більшовиків.

Насправді ж тодішня історична дійсність була набагато складнішою, ніж її змалював у своїй політично тенденційній статті В.Круть. Слід урахувати, що в період боротьби з гетьманом Директорія згуртувала навколо себе різноманітні сили. Так, в Армії УНР служили, скажімо, і отаман П.Болбочан, досить «твердий» противник різних «лівих» і прорадянських елементів, і отаман Д.Зелений, яскравий представник саме таких елементів.

Не можна, звичайно, заперечувати той очевидний факт, що Григор'єв у грудні 1918 – січні 1919 рр. дійсно був петлюрівським воєначальником, який разом зі своїми бійцями встановлював владу Директорії у Херсоні, Миколаєві, Знамянці та в інших містах. Крім того, ад'ютант Григор'єва К.Борзих свідчив у своїх спогадах, що контррозвідники отамана виявляли і знищували комуністів, а його бійці влаштували тоді у Херсоні єврейський погром²⁰. Проте, на нашу думку, такі факти самі собою не є достатньою підставою для того, щоб вважати Григор'єва типовим, стовідсотковим «петлюрівським контрреволюційним отаманом». По-перше, хоча формально він і встановлював на контрольованих територіях владу Директорії, його вірність новому режимові аж ніяк не була повною. Щоправда, отаман певний час дійсно вірив в уряд УНР. Однак, як цілком справедливо зазначають деякі історики, не як у контрреволюційну

¹⁸ Там само. – С.129–130.

¹⁹ Історія міст і сіл Української РСР: Кіровоградська область. – С.423.

²⁰ Борзых К. Истинное лицо атамана Григорьева // Лидский В. Русский садизм [Електронний ресурс]: <http://literatura.kg/articles/?aid=1450>

владу, оплот української контрреволюції, а як у солідну політичну силу, здатну в недалекому майбутньому запровадити в Україні радянську систему, реалізувати кардинальні революційні перетворення на селі й розгорнути бойові дії проти інтервенції країн Антанти на Півдні України.

По-друге, в історичній літературі існують серйозні свідчення про те, що отаман і його вояки, служачи в Армії УНР, одночасно перебували під сильним політичним впливом лівих українських есерів-боротьбистів, різко опозиційно налаштованих щодо Директорії. Цінні й важливі дані про цей вплив наводяться, зокрема, у змістовній книзі українського історика-емігранта і колишнього члена цієї партії І.Майстренка. На відміну від С.Петлюри і його найближчого оточення, боротьбисти були прибічниками розбудови української радянської держави і проведення радикальних суспільних реформ. Показово, що обіймаючи посаду начальника Херсонської дивізії, отаман Григор'єв був одночасно емісаром ЦК боротьбистської партії в рідному Олександрійському повіті²¹. Слід визнати правильною думку вже згаданого нами американського історика М.Палія про те, що під час проведення бойових операцій отаман далеко не завжди діяв відповідно до наказів петлюрівського штабу, що можна теж інтерпретувати як прояв впливу на нього українських лівих есерів. Походи григор'євців на Миколаїв і Херсон відбулися всупереч думкам С.Петлюри, який у той період уже схилився до встановлення союзницьких стосунків із країнами Антанти²². Як пишуть сучасні українські дослідники Д.Сідак, Т.Вронська і Т.Осташко, командуючий петлюрівським Лівобережним фронтом полковник П.Болбочан, ознайомившись з особовим складом Херсонської дивізії, заявив, що вона пройнята радянськими ба навіть більшовицькими настроями²³. Варто додати, що в одній зі своїх ранніх праць відомий радянський дослідник громадянської війни в Україні М.Рубач навів незаперечні дані про те, що в кінці січня – на початку лютого 1919 р. Григор'єв вів переговори про приєднання своїх партизанських загонів до Червоної армії не як колишній петлюрівський вояка-начальник, а як представник боротьбистського уряду – Центрревкому, який виник тоді у Знаменці²⁴.

Зазначимо, що охарактеризовані вище погляди В.Крутя мають і дещо ширше значення. Із політичних міркувань і йому самому, і йому подібним радянським історикам було надзвичайно вигідно представити справу так, що на початку лютого 1919 р. до Червоної армії перейшов саме «контрреволюційно налаштований» отаман Григор'єв і його бійці – «колишні петлюрівці», що вже само по собі робило майбутній їх виступ проти більшовиків якщо й негарантованим, то принаймні досить очікуваним. Тому аж ніяк не випадково частина радянських дослідників громадянської війни в Україні писали про «антибільшовицький заколот» саме «петлюрівського» отамана Григор'єва. Насправді ж

²¹ *Maistrenko I.* Borotbism: A Chapter in history of the Ukrainian Revolution. – New York, 1954. – P.112.

²² *Paliy M.* The anarchism... – P.164.

²³ *Сідак Д., Осташко Т., Вронська Т.* Отаман Петро Болбочан: Трагедія українського державника. – К., 2004. – С.75.

²⁴ *Рубач М.* К истории гражданской войны на Украине (переход Григорьева к советской власти) // Летопись революции. – 1924. – №3. – С.178–181.

в особі Григор'єва та його бійців Червона армія тоді зустріла прорадянськи орієнтоване військо, готове завзято битися проти будь-яких «контрреволюційних сил» за «справжню», а не декларовану радянську владу.

Відкидаючи як політично тенденційні та надміру спрощені погляди В.Крутя, ми одночасно не можемо поділити і протилежну за своїм змістом думку командуючого Південним фронтом армії УНР О.Грекова, що тоді отаман Григор'єв узагалі не визнавав Директорію²⁵. У цілому він зробив у той час для уряду УНР надто багато, щоб можна було серйозно говорити про таке невизнання. Григор'єв грав тоді дві значною мірою протилежні ролі: збройної опори Директорії і прибічника партії боротьбистів – рішучих противників українського уряду.

Не можна, проте, не помітити фрагментарність викладу питання про боротьбу повстанців Григор'єва у лавах Армії УНР у цілій низці праць з історії громадянської війни, написаних не тільки радянськими істориками, а й провідними уенерівськими воєначальниками, білогвардійськими мемуаристами, а також американськими дослідниками. Досить важко пояснити цей очевидний факт тим, що згадані історики або не мали конкретних фактологічних даних про це, або ж узагалі не вважали питання за важливе. Хто-хто, а вищі офіцери уенерівської та денікінської армій прекрасно розуміли його важливість і необхідних матеріалів у них було вдосталь. Отже, головна причина полягала в іншому. Колишнім українським генералам було незручно зайвий раз описувати бойовий шлях Херсонської дивізії та її командира, які свого часу (у кінці січня та в лютому 1919 р.) чимало зробили для ліквідації УНР. Те ж саме, очевидно, можна сказати і про істориків із США, більшість яких була симпатиками української незалежності. А колишнім білим воєначальникам (таким, як генерал А.Денікін) було просто прикро згадувати свої неодноразові поразки від простих селян, які протистояли їм.

Причини переходу Зведеної Херсонської дивізії на бік радянської влади

29 січня 1919 р. частини Херсонської дивізії несподівано атакували підрозділи армії УНР, завдавши удару їм у тил. З лютого 1919 р. григор'євці на чолі зі своїм отаманом приєдналися до Червоної армії, ставши у середині лютого 1919 р. 1-ю Задніпровською радянською бригадою.

Цілком природно постає питання, чому ж комдив Армії УНР і його бійці, в яких до цього було мало чого спільного з комуністами та більшовицькою армією, досить швидко приєдналися до неї? Стосовно цього в історіографії існує ціла низка різних інтерпретацій. Такі радянські мемуаристи й історики, як В.Примаков, Ф.Анулов, М.Супруненко, по суті відкидають думку про те, що та подія була викликана будь-якими серйозними негараздами у стосунках між григор'євцями й УНР. Вони висунули «кон'юнктурну» версію, згідно з якою отаман перейшов на бік радянської влади лише тому, що режим Директорії тоді

²⁵ Греків О. Спогади військового міністра УНР // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – №1/2. – С.158.

захитався під могутніми ударами Червоної армії, і саме це змусило Григор'єва серйозно замислитися над власним майбутнім та зробити вибір на користь уже цілком очевидного переможця²⁶.

Такий підхід до цього питання з боку радянських авторів видається нам цілком закономірним. Якби вони визначили у своїх працях якісь більш суттєві причини розриву григор'євців з УНР (у тому числі й політичні), то під серйозний сумнів була б поставлена їх досить дискусійна думка про отамана і його бійців як надійну збройну опору влади української Директорії.

Варіантом «кон'юнктурної» інтерпретації є думка відомого дослідника єврейських погромів в Україні Е.Хейфеця про те, що отаман Григор'єв перейшов до червоних, бажаючи перш за все реалізувати свої кар'єрні амбіції, вже вичерпані на той час у лавах Армії УНР²⁷. Дещо інший та більш глибокий погляд висловив радянський історик Д.Голінков. Він уважав, що цей важливий політичний крок Григор'єва був обумовлений перш за все посиленням радянських і більшовицьких настроїв серед його бійців під час швидкого наступу на Україну червоних військ²⁸. Д.Голінкова слід, очевидно, розуміти таким чином, що сили Григор'єва зазнали тоді революціонізуючого впливу з боку наступаючої і переможної більшовицької армії. Досить оригінальну інтерпретацію подав відомий теоретик анархізму П.Аршинов, який уважав, що перехід григор'євців на бік червоних був обумовлений низьким рівнем їх політичної культури, яка, зокрема, знайшла своє вираження у слабкому усвідомленні повстанцями власних інтересів²⁹. Незважаючи на те, що згадані інтерпретації є загалом різними, вони мають дещо спільне, і перш за все те, що їх автори, як правило, не виводили причини переходу отамана і його повстанців до радянських військ від внутрішньої або зовнішньої політики Директорії.

Інші (переважно нерадянські) історики пояснювали й пояснюють розрив отамана Григор'єва і його повстанців з Українською Народною Республікою опозицією григор'євців з цілої низки важливих питань суспільного життя. М.Палій наголошує на тому, що перехід до Червоної армії відбувся, головним чином, тому, що командування уенерівських військ заборонило Зведеній Херсонській дивізії розгорнути бойові дії проти сил Антанти, які зайняли тоді Південь України³⁰. Майже тотожний погляд висловили американська дослідниця М.Богачевська-Хом'як і сучасний український історик Я.Грицак³¹. Слід додати, що про це ще раніше за цих дослідників писав відомий петлорівський воєначальник генерал М.Капустянський, який згадував про гнівні телеграми отамана Григор'єва на адресу військових керівників УНР із приводу того, що

²⁶ Анулов Ф. Союзный десант на Украине. – С.61; Примаков В. Борьба за советскую власть на Украине // Этапы большого пути. – Москва, 1966. – С.199; Супруненко Н. Очерки истории гражданской войны... – С.221.

²⁷ Heifets E. The Slaughter of Jews in Ukraine in 1919. – New York, 1921. – P.35.

²⁸ Голінков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР. – Москва, 1988. – Т.1. – С.145.

²⁹ Аршинов П. История махновского движения. – Запорожье, 2000. – С.134.

³⁰ Paliy M. The anarchism... – P.162.

³¹ Bogachevska-Homyak M. The Directory of the Ukrainian People's Republic // Ukraine 1917–1921: A study in Revolution. – Cambridge, Mass., 1979. – P.231; Грицак Я. Нариси історії України. – К., 2000. – С.46.

вони не дозволяли йому «скинути Антанту в море»³². Деякі інші вітчизняні історики згадують і такі важливі причини, як фактичну нездатність Директорії здійснити радикальну аграрну реформу і жорстокі репресії щодо українських прибічників радянської влади, якої прагнула тоді переважна більшість селянства, у тому числі й «селянські солдати» отамана³³. Своєрідну «ідейну» інтерпретацію цієї події дав американський історик П.Мірчук. На його думку, перехід Григор'єва і його дивізії на бік радянської влади був обумовлений перш за все соціалістичним світоглядом отамана³⁴.

Ми вважаємо, що кожна з названих вище причин віддзеркалювала якусь частину історичної правди, а тому жодну з них не можна відкинути як надуману й неісторичну. Проте, на наш погляд, за своєю важливістю всі ці причини слід поділити на головні та другорядні. І дійсно, які ж чинники були більш суттєвими для цієї досить прикрої для війська УНР події, яку генерал М.Капустянський пізніше далеко не без підстав охарактеризував як зраду Херсонською дивізією української влади? На нашу думку, головні причини зміни політичної орієнтації дивізії Григор'єва корінилися у невідповідності політики Директорії інтересам селянських мас, які бажали не тільки радикальних економічних і політичних перетворень, а й рішучої збройної боротьби з антантівською інтервенцією, уже добре знаючи за досвідом австро-німецької навали, що від будь-яких іноземних загарбників чекати чогось доброго не доводиться. Показово, що у своєму листі на адресу керівників УНР, який отаман Григор'єв написав незадовго до загибелі, він прямо стверджував, що його повстанці змінили свою політичну орієнтацію через «дрібнобуржуазну» внутрішню й зовнішню політику Директорії, та, зокрема, її прагнення союзу з «антантівськими інтервентами»³⁵. Зі змісту листа видно, що опозиційність отамана Григор'єва щодо зовнішньої політики уряду УНР була у цьому плані чинником помітно більш суттєвим, ніж усі інші обставини.

Цілком зрозуміло, що решта причин були не тільки другорядними, а й похідними. Адже якби Директорія запровадила в Україні радянську владу, провела земельну реформу і почала рішучу боротьбу з інтервенцією Антанти, то не відбулося б ніякого полівіння бійців григор'євської дивізії, успіхи наступаючих радянських військ були б набагато більш скромними (якби взагалі були) внаслідок підтримки Директорії з боку більшості українських селян, а самому отаманові не довелось б «кон'юктурити», намагаючись залишитися «на плаву» шляхом переходу на бік Червоної армії.

Варто окремо сказати про соціалістичну платформу Григор'єва, згадану П.Мірчуком. «Отаман повстанців Херсонщини і Таврії» дійсно стояв на такій платформі, але цей факт ще не є достатнім для задовільного пояснення розриву григор'євців з УНР. Справа була не стільки в тому, що він мав «лівий», соціалістичний світогляд, скільки в тому, що його радикальна і соціалістична орієнтація увійшла тоді у суперечність із доволі поміркованою внутрішньою

³² Капустянський М. Похід української армії на Київ і Одесу в 1919 році (Короткий військово-історичний огляд). – Л., 1921. – С.31.

³³ Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... – С.39.

³⁴ Мірчук П. Українська державність (1917–1920). – Філадельфія, 1967. – С.264.

³⁵ Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. – К., 2003. – С.234.

й зовнішньою політикою Директорії, в якій, на думку американського дослідника А.Адамса, знайшла свій вираз ідеологія українського «консервативного середнього класу».

Зрозуміло, що перехід григор'євців на бік більшовицької армії неабияк вплинув на долю УНР у досить складний для неї час. Представники радянської історіографії (і навіть найбільш об'єктивні з них) відверто обходили цю важливу обставину з однієї очевидної причини – їм аж ніяк не хотілося визнавати будь-яку роль «отамана-контрреволюціонера» і його «колишніх петлюрівців» у ліквідації влади Директорії на початку 1919 р. На відміну від них, про це відверто сказав уже згадуваний М.Капустянський, який наголосив, що Херсонська дивізія, розгорнувши 29 січня 1919 р. збройну боротьбу проти петлюрівських військ, досить швидко ліквідувала владу Директорії у Херсонській та у значній частині Катеринославської губерній³⁶. Фактично про те ж саме писав і П.Мірчук, котрий підкреслив велику роль григор'євців у ліквідації «українського фронту». Аналогічно оцінює цей факт і сучасний український історик С.Литвин³⁷.

Заради справедливості, однак, зазначимо, що такі правильні за своєю суттю погляди було б не зовсім коректно тлумачити тільки як результат намагання їхніх носіїв відтворити історичну правду. Справа в тому, що якщо радянським історикам було з політичної перспективи вигідно замовчувати неабияку роль Григор'єва і григор'євців у ліквідації УНР, то історикам – прибічникам самостійної української держави – було не менш вигідно акцентувати увагу читачів на ній. Це, крім іншого, робилося ними також і для того, щоб представити поразку Української Народної Республіки на початку 1919 р. не як прямий наслідок хибності політики Директорії в той час, а як результат лише «зради» деяких «соціалістичних» та «анархічних» воєначальників-отаманів.

Південний похід 1-ї радянської Задніпровської бригади отамана Григор'єва

Прийнявши до лав Червоної армії бійців колишньої Херсонської дивізії, радянське військове командування знайшло в їх особі досить активних і до того ж результативних борців із різними небільшовицькими силами – петлюрівцями, білогвардійцями й етнічно строкатими вояками Антанти (французами, греками, румунами, поляками, англійцями, сербами та ін.). Підрозділи отамана з лютого до середини квітня 1919 р. здійснили свій переможний похід на Південь України, відбивши у петлюрівців, денікінців і антантівців Знам'янку, Єлисаветград, Херсон, Миколаїв, Одесу та інші міста.

Навіть цей коротенький перелік фактів досить переконливо свідчить, що роль 1-ї Задніпровської бригади у відновленні більшовицької влади в Україні була досить значною. Підкреслимо, що офіційна радянська історіографія досить довгий час зі зрозумілих причин намагалася або взагалі обійти це

³⁶ Капустянський М. Похід української армії... – С.22–23.

³⁷ Мірчук П. Українська державність... – С.265; Литвин С. Суд історії: Петлюра і петлюріана. – К., 1994. – С.292.

питання, або ж принаймні максимально принизити роль Григор'єва в переможному Південному поході. Автор цієї статті, наприклад, неодноразово стикався з досить своєрідною ситуацією в історичній літературі, коли радянські історики детально розкривали переможний хід походу, але при цьому переважно не згадували ані про отамана Григор'єва, ані про його червоноармійців. Вони зазначали лише те, що українські міста (наприклад, Херсон і Одеса) були звільнені від «контрреволюційних сил» просто «радянськими військами». Причина такого «наукового» підходу зрозуміла й не належить до дискусійних питань. З іншого боку, слід зауважити, що детальний опис походу Григор'єва здебільшого знову ж таки відсутній і в унерівській, і в білогвардійській літературі. Наприклад, відома праця А.Денікіна містить тільки дуже короткий і до того ж фрагментарний нарис боротьби 1-ї Задніпровської бригади у березні – квітні 1919 р.³⁸ І це теж неважко пояснити. Історики – прибічники УНР цілком природно не мали бажання розглядати бойовий шлях отамана-зрадника, а генералові А.Денікіну та іншим білим воєначальникам-мемуаристам знову ж таки було незручно згадувати, як їхні сили зазнавали поразок від простих селян.

Варіантом підходу радянської історіографії до ролі григор'євців у Південному поході була спроба довести її другорядність «на тлі» інших чинників, – зокрема більшовицьких повстань у білогвардійсько-антантівському тилу, взаємної ворожнечі етнічно різних підрозділів країн Антанти, революційних настроїв частини інтервентів, участі в боях за Одесу інших більшовицьких сил³⁹. Аналогічні погляди висловлюють і сучасні російські історики, зокрема А.Мішина⁴⁰.

Щоправда, в історичній літературі іноді можна зустріти інший, протилежний погляд, відповідно до якого червоноармійська бригада Григор'єва зіграла по суті виняткову роль у захопленні Одеси. Цієї думки дотримувався безпосередній начальник комбрига Григор'єва командарм А.Скачко, який, до речі, запозичив її з хвалькуватих телеграмних рапортів самого отамана радянському військовому командуванню⁴¹. Подібну думку висловив А.Адамс, підкресливши, що Одеса була захоплена не більшовицькими, а саме лівоесерівськими військами Григор'єва⁴². Схильність до такого розуміння тієї події виявляє й переважна більшість сучасних українських дослідників, зокрема М.Гончар, А.Лисенко, К.Скоркін та ін.⁴³

У сучасній українській історіографії зустрічається також інша, проміжна думка, згідно з якою визнається головна роль 1-ї Задніпровської бригади у Південному поході Червоної армії 1919 р. у цілому й у взятті Одеси зокрема,

³⁸ Деникин А. Очерки истории русской смуты. – Москва, 2008. – С.404.

³⁹ Круть В.Т. До історії боротьби... – С.134.

⁴⁰ Див.: Мішина А.В. Н.А.Григорьев – атаман повстанцев Херсонщины // Новый исторический вестник. – 2007. – №15.

⁴¹ Скачко А. 2-я Украинская красная армия // Нестор Иванович Махно: Сборник воспоминаний. – К., 1992. – С.62.

⁴² Adams A. The Great Ukrainian Jackerie // Ukraine, 1917–1921: A study in Revolution. – P.262.

⁴³ Лисенко А. Во главе повстанческих масс: атаман Григорьев // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – №1/2; Гончар М.В. Селянський повстанський рух...; Скоркін К. Повстанці, партизани, бандити. – К., 2004. – С.32.

але водночас ця роль не абсолютизується з огляду на цілу низку різних вичезганих чинників, що вони сприяли, без перебільшення, історичним перемогом григор'євських військ⁴⁴.

Цілком зрозуміло, що перемога Григор'єва і його бійців була викликана одночасно дією цілої низки різнопланових факторів. Головним чинником були саме бойові дії бригади, яка у ході жорстоких зіткнень спромоглася розбити кращі, ударні сили антантівських інтервентів і денікінців.

Підкреслимо, що в історіографії як виняток існує кілька праць, в яких участь бригади отамана Григор'єва в поході від Знам'янки до Одеси описується досить повно й об'єктивно. Серед них варто знову ж таки згадати спогади В.Антонова-Овсієнка, Ф.Анулова, мемуари начальника штабу григор'євської бригади, а пізніше – відомого воєначальника Армії УНР Ю.Тютюнника, досить ґрунтовну монографію історика зі США А.Адамса «Більшовики на Україні (1918–1919): Друга кампанія», більша частина якої присвячується саме участі бригади Григор'єва в Південному поході. Вони містять досить повний опис бойових дій григор'євців у складі Червоної армії, детально розкриваючи не тільки їх енергійну збройну боротьбу та вражаючі перемоги в боях за Херсон, Березівку, Сербку, Одесу та інші міста й містечка, але й ті досить напружені відносини, які нерідко виникали між отаманом і керівними більшовицькими центрами (в них знайшла свій вияв різність підходів до будівництва нової України з боку більшовиків та Григор'єва, який стояв на лівоесерівській політичній платформі). Зокрема, В.Антонов-Овсієнко згадував факти політичної боротьби між Григор'євим і Олександрійським ревкомом (отаман, будучи переконаним прибічником соціалістичної багатопартійності, хотів провести туди трьох своїх кандидатів-боротьбистів)⁴⁵. Ю.Тютюнник писав про одну з телеграм, відправлених на початку березня 1919 р., в якій Григор'єв піддав нищівній критиці нову більшовицьку владу Херсона⁴⁶. Я.Ряпшо теж згадав один показовий факт. Після евакуації з Миколаєва німецьких військ владу захопила місцева рада робітничих депутатів, котра спиралася на озброєні загони робітників, які, ставлячись вороже до отамана Григор'єва і його бійців, не захотіли впускати їх до міста. Але незабаром він надіслав раді ультиматум із вимогою здатися⁴⁷. У книзі В. і О.Білашів наводиться епізод розгону Григор'євим одеського більшовицького ревкому⁴⁸.

Зазначимо, що найбільш об'єктивну інформацію про участь 1-ї Задніпровської бригади в Південному поході можна знову ж таки знайти здебільшого у працях, що представляли ранню радянську історіографію з усіма її характерними рисами (до речі, згадана фундаментальна студія А.Адамса значною мірою побудована на мемуарах В.Антонова-Овсієнка і Ф.Анулова). Зайвим було б казати, що більш пізня радянська історична наука виявилася на таке нездатною, потрапивши до системи чітких партійно-ідеологічних орієнтирів.

⁴⁴ Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... – С.49.

⁴⁵ Антонов-Овсієнко В. У боротьбі за радянську Україну // Літопис революції. – 1931. – №3. – С.92–93.

⁴⁶ Тютюнник Ю. В боротьбе против оккупантов // Чёрная книга. – Х., 1925. – С.122.

⁴⁷ Ряпшо Я. Революционная борьба... – С.16.

⁴⁸ Білаш В., Білаш А. Дороги Нестора Махно. – К., 1993. – С.293.

Узагалі ці та інші праці, значна кількість яких була написана, що називається, по свіжих слідах революційних подій, підводять до думки про те, що в боротьбі за Південь України отаман Григор'єв і його бійці грали неоднозначну роль щодо більшовицької влади, яка встановлювалася тоді на українській землі вдруге. З одного боку, вони відвоюували територію у «сил контрреволюції», роблячи тим самим, безумовно, вигідну для більшовиків справу. Але, з іншого, григор'євці водночас зробили конкретні спроби створити там інший, альтернативний більшовикам тип влади, у чому знайшли свій прояв передвісники майбутнього антибільшовицького повстання отамана Григор'єва.

Антибільшовицьке повстання

Суперечності між червоноармійцями отамана Григор'єва і вдруге встановленою в Україні більшовицькою владою, які почали проявлятися ще під час боротьби Задніпровської бригади у складі червоних військ, сягли свого апогею під час виступу 6-ї радянської дивізії начдива Григор'єва проти влади комуністів, який тривав із початку травня до початку серпня 1919 р. Зазначимо, що конкретні причини григор'євського повстання (продрозверстка, насильницьке насадження в українських селах радгоспів та деякі інші), за великим рахунком, не являють собою дискусійну тему, адже їх поділяють як противники, так і прибічники революційних перетворень в Україні навесні й улітку 1919 р. Проте гостродискусійним довгий час було, та й залишається зараз питання про соціальну базу й політичну суть григор'євського повстання.

В офіційній радянській історіографії за довгі роки міцно вкорінилася думка про те, що цей виступ Григор'єва відбивав «класові інтереси» українських багатих селян – «куркулів», які «з ненавистю» ставилися до революційних аграрних перетворень комуністів. Логічним наслідком такої концепції є те, що григор'євське повстання відповідало інтересам переважної меншості українського села. Типову думку з цього приводу висловив, зокрема, Д.Голінков, який уважав, що піднявши своїх бійців на боротьбу проти продрозверстки та «комуни», отаман Григор'єв діяв суто в інтересах «куркульства»⁴⁹. Ще раніше прибічником такої думки виступив, зокрема, В.Круть. Для підкріплення своїх поглядів він зробив власний аналіз григор'євського маніфесту до українського народу («Універсалу»), який тлумачив як «дрібнобуржуазний і куркульський» документ⁵⁰. Радянський історик М.Раковський подавав соціальну базу виступу більш широкою, підкреслюючи, що його підтримав також і середняк⁵¹.

Водночас в історіографії є досить велика кількість праць, автори яких уважали та вважають соціальну базу григор'євців в їх виступі проти більшовиків найширшою – тобто такою, яка спиралася на всі прошарки сільського населення України, у тому числі селян-бідняків, селян-середняків і селян-куркулів.

⁴⁹ Голінков Д.Л. Крушение антисоветского подполья... – Т.1. – С.375.

⁵⁰ Круть В.Т. До історії боротьби... – С.142–146.

⁵¹ Раковский М. Крах григорьевщины // История СССР. – 1966. – №5. – С.41.

Найчастіше вони писали й пишуть про загальноселянську підтримку цього та інших повстань. Такий погляд на рівень суспільної підтримки григор'євського руху у травні – липні 1919 р. став, без перебільшення, класичним для кількох поколінь істориків-дослідників – зокрема з США, українських істориків-емігрантів і представників переважної більшості сучасної вітчизняної історіографії. До подібної думки схилилися навіть відомі репрезентанти єврейської та анархо-махновської історіографії, які не відрізнялися великими симпатіями до григор'євського повстанства. Подібна інтерпретація властива й В.Савченку – одному з найбільш критично налаштованих до григор'євського руху українських істориків. Досить типовим прикладом цього може бути книга В.Петровського, Л.Радченко і В.Семененка, в якій отаман Григор'єв подається як виразник інтересів усього українського селянства⁵².

Класична теза радянських істориків про «куркульський характер» як «григор'євщини», так і решти антибільшовицьких повстань періоду громадянської війни практично не спиралася на будь-які серйозні докази, маючи по суті аксіоматичний, тобто такий, що не потребує конкретних доказів, характер. Насправді ж, з огляду на те, що в 1919 р. селянство України складалося не тільки з «куркулів», серйозний аналіз соціальної бази антибільшовицького виступу григор'євців був і залишається цілком актуальним. Водночас можна стверджувати, що більшовицькі революційні перетворення в українському селі навесні та влітку 1919 р. зачепили не тільки заможне, а й середнє селянство і навіть деякою мірою – бідняків. Не є переконливим і висновок В. Крутя про куркульський характер григор'євського універсалу. Відомо, що ця відозва містила пункти про соціалізацію землі та «справжню» радянську владу, тоді як українські «куркулі» були прибічниками сильного консервативного режиму на кшталт гетьманського та приватної власності на землю.

Однак, на наш погляд, одночасно не можна вважати історично достовірною і протилежну думку про те, що повсталі григор'євці виражали інтереси всього селянства України, котра значною мірою виникла як реакція на спроби штучно звузити коло прибічників григор'євського повстання, притаманні радянській історіографії. Зазначимо, що такий погляд теж подається без будь-яких солідних доказів. Очевидно, ті історики, які його поділяють, уважають задовільними доказами добре відомі дані про те, що навесні та влітку 1919 р. в українській сільській місцевості відбулося 396 антибільшовицьких повстань і загальні сили повстанців-селян становили не менше, ніж 50 тис. бійців. Але ж, з іншого боку, відомо, що чоловіче населення могло тоді дати Григор'єву принаймні 150 тис. озброєних повстанців – так, як воно дало Директорії під час її боротьби проти режиму гетьмана П.Скоропадського. Якою ж була політична позиція 100 тис. «невідомих» українських селян-чоловіків? І яким було їх ставлення до виступу отамана Григор'єва? Зрозуміло одне: якби ця селянська маса була налаштована дійсно прогригор'євськи, то головні сили повстанців не зазнали б поразки за два тижні.

⁵² Див.: *Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко В.І.* Історія України: неупереджений погляд. – К., 2007. – С.330. Див. також: *Верстюк В.Ф.* Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). – К., 1991. – С.132–134.

Крім того, у працях радянських істориків наводиться багато конкретних фактів на користь того, що частина селянської бідноти й середняків брали досить активну участь у збройній ліквідації григор'євського повстання, що вже свідчить про недостовірність погляду щодо загальноселянського характеру григор'євського виступу навесні й улітку 1919 р.⁵³

Узагалі ж на базі нашого дослідження григор'євського повстанського руху ми дійшли висновку, що навесні та влітку 1919 р. велика кількість українських селян (переважно бідняків і середняків) дійсно підтримала антибільшовицький григор'євський виступ, але одночасно значна кількість хліборобів України (в основному бідняки та середняки) виступила проти отаманського повстання, ставши тим самим опорою більшовицької влади на селі. Подібні факти наводяться також у студіях деяких сучасних українських істориків⁵⁴.

Додамо, що в історіографії спостерігаються різні методологічні підходи до розгляду соціальної бази григор'євського повстанства в той період. Одні історики вважають, що загальноселянська база кардинально не змінювалася, інші – що після початку антибільшовицької боротьби повстанців вона, навпаки, невпинно та досить стрімко скорочувалася. При цьому перший підхід практикують більшість сучасних істориків, другий – меншість, хоча останнім часом кількість тих, хто розглядає повстанську соціальну базу як змінну категорію, помітно зростає. Про втрату отаманом Григор'євим позицій серед селянства пишуть, зокрема, М.Гончар, А.Лисенко, К.Скоркін та деякі інші автори. Це прикре для херсонських повстанців явище вони пояснюють впливом різних факторів, у тому числі нездатністю підлеглих отамана створити суспільний лад, який би задовольняв переважну більшість українського населення, а також грабунками григор'євців у сільській місцевості, фактичною підтримкою повстанцями наступаючої армії генерала А.Денікіна, єврейськими погромами. Подібний погляд, хоча і в менш категоричній формі, висловлює автор відомого підручника з української історії О.Бойко⁵⁵. До того ж в українській історіографії зроблено спроби довести, що встановлення на контрольованих григор'євцями територіях жорстокої диктатури прибічників отамана по суті означало фактичну ревізію змісту його відомого універсалу, що закликав до боротьби за «справжню», демократичну радянську владу, до шанобливого ставлення до всіх людей, у тому числі євреїв⁵⁶.

У працях багатьох істориків досить переконливо розкрита думка про те, що характерною рисою повстання григор'євців проти влади комуністів була його досить яскраво виражена антисемітська спрямованість. Так, у спогадах колишнього командувача Укрфронту В.Антонова-Овсієнка на численних фактах показано ескалацію антиєврейських настроїв у григор'євському середовищі напередодні протибільшовицького повстання⁵⁷. Причини цього цілком не-

⁵³ Супруненко Н.И. Очерки истории... – С.223.

⁵⁴ Гончар М.В. Селянський повстанський рух...; Савченко В.А. Авантюристы гражданской войны. – С.214.

⁵⁵ Бойко О. Історія України. – К., 2004. – С.358.

⁵⁶ Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... – С.102.

⁵⁷ Антонов-Овсієнко В. У боротьбі за радянську Україну. – С.92–93.

гативного суспільного явища були неоднозначними. М.Кубанін справедливо пояснював його перш за все багаторічним економічним антагонізмом між українським селянином-трудівником і єврейським спекулянт⁵⁸. Цілком вірною є й думка А.Адамса про те, що свій антисемітизм григор'євці принаймні частково «успадкували» від запорізьких козаків і гайдамаків, рухи яких, окрім інших ворогів, були також спрямовані проти єврейства⁵⁹. Зі спогадів білого генерала А.Денікіна виходить, що однією з причин антисемітизму вояків отамана Григор'єва було повне ототожнення ними влади комуністів з владою євреїв, яке ґрунтувалося на абсолютизації певної кількості «дітей Ізраїлю» в більшовицькому державному апараті⁶⁰.

У період григор'євського антибільшовицького повстання багатьма містами й селами України прокотилася хвиля єврейських погромів. Радянські історики С.Коган і Н.Межберг писали про жахливий погром, що його григор'євці влаштували в Єлисаветграді, і внаслідок якого там загинуло близько 3 тис. чол.⁶¹ В.Савченко згадував безлади в Олександрії, у ході яких повстанці знищили понад 1 тис. євреїв⁶². Про велику кількість вбитих погромниками отамана євреїв Єлисаветграду, Черкас, Кременчука та інших міст писав також М.Кубанін⁶³.

Водночас тема єврейських погромів, влаштованих учасниками григор'євського руху, на нашу думку, розкрита у цих працях загалом фрагментарно, що видається дивним для представників радянської історіографії. Адже у принципі вони були кровно зацікавлені в повному «викритті» «антинародної, куркульської григор'євщини», і єврейські погроми могли стати для них значною мірою виграшним матеріалом. Можна припустити, що таку ситуацію в радянській історичній літературі слід пояснювати тим, що більшовицькі історики-інтернаціоналісти свідомо бажали уникнути фактів, які об'єктивно сіяли ворожнечу між українським і єврейським народами. Очевидно, із цієї ж самої причини побутовий антисемітизм григор'євських повстанців ґрунтовно не розглядався в українській національній історіографії до 1991 р., а також у білогвардійській і американській історіографії. Але не слід виключати й того, що деякі історики, явно симпатизуючи отаманові Григор'єву та очолюваному ним руху, просто не наважилися навести у своїх працях факти, які могли б його серйозно скомпрометувати.

У цілому ж в історіографії григор'євського повстанського руху є взагалі тенденція оминання чи, принаймні, поверхового розкриття теми погромів. Показово, наприклад, що у кількох працях А.Адамса про григор'євський рух конкретні акції геноциду майже не згадуються. Я.Грицак пише лише одне речення про «кривавого» і «погромного» отамана Григор'єва, ніяк не розкриваючи

⁵⁸ Кубанін М. Махновщина. – Ленинград, 1927. – С.27–30.

⁵⁹ Adams A. The Great Ukrainian Jakerie... – P.221.

⁶⁰ Деникин А. И. Очерки истории русской смуты. – С.443.

⁶¹ Коган С., Межберг Н. Другий період радвлади на Одещині // Літопис революції. – 1932. – №2. – С.19.

⁶² Савченко В. Авантюристы гражданской войны. – С.207.

⁶³ Кубанін М. Махновщина. – С.146.

при цьому саме питання про знищення євреїв у «григор'євські» дні⁶⁴. Звернемо увагу і на те, що у праці «Авантюристи громадянської війни» В.Савченко певною мірою зачіпає цей сюжет, а ось в іншій його книзі – «Махно» – він повністю відсутній.

Зі зрозумілих причин тема антиєврейської спрямованості григор'євського руху найповніше розкрита в єврейській історіографії (зокрема, у праці Е.Гейфеця «Винищення євреїв в Україні в 1919 році»), а також у російського письменника С.Гусева-Оренбурзького. Конкретні чисельні дані про кількість євреїв, знищених григор'євцями, дали можливість цим авторам зробити необхідні узагальнення. Так, за твердженням Е.Гейфеця, у травні – липні 1919 р. від григор'євських повстанців постраждало 40 населених пунктів України й загинуло близько 6 тис. євреїв. Цю думку повністю поділяв і С.Гусев-Оренбурзький⁶⁵.

Водночас сучасна історіографія григор'євського руху демонструє поглиблення досліджень із даної проблематики. У цьому зв'язку слід згадати праці американського дослідника Г.Абрамсона, а також В.Сергічука й нашу монографію⁶⁶. Так, Г.Абрамсон стверджує, що під час антибільшовицького повстання григор'євці влаштували 52 погроми, знищивши при цьому 3471 єврея⁶⁷. Але такі статистичні дані видаються нам суттєво заниженими, урахуовуючи, що тільки у двох українських містах (Олександрії та Єлисаветграді) повстанці отамана вбили не менше 4 тис. євреїв. Узагалі ж, за нашими підрахунками, справжня кількість євреїв, які знайшли свою смерть від рук григор'євців, перевищила статистичні дані не тільки Г.Абрамсона, а й Е.Гейфеця. Погроми охопили 74 населених пункти України, в яких загинуло не менше 8 тис. євреїв.

Одним із важливих питань виступу отамана Григор'єва проти більшовиків є його загальнополітична спрямованість. Цікавий факт навів у своїй автобіографії Ю.Тютюнник, зазначивши, що Григор'єв, твердо вирішивши воювати проти комуністів, стояв перед трьома важливими варіантами вибору політичної орієнтації свого виступу – українським, російсько-єсерівським і навіть білогвардійським, і що тільки під його, Ю.Тютюнника, впливом отаман вирішив поставити свою дивізію під національний український прапор⁶⁸.

У працях, де розглядається боротьба григор'євців проти більшовиків у травні – серпні 1919 р., детально відтворено суто военний бік. Найбільш цінним джерелом із цього питання є знову ж таки спомини В.Антонова-Овсієнка, де, зокрема, ідеться про чотири основних напрямки наступу повстанців на більшовицьку Україну (одеський, київський, катеринославський і полтавсько-харківський), порівняно швидко захоплення григор'євцями

⁶⁴ Грицак Я. Нарис історії України. – К., 2000. – С.46.

⁶⁵ Heifets E. The Slaughter... – P.241; Гусев-Оренбургский С. Багровая книга: Погромы на Украине в годы гражданской войны. – Харбин, 1922. – С.15–16.

⁶⁶ Сергіичук В. Погроми в Україні в 1914–1920 рр. – К., 1998. – С.447, 449; Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... – С.146–154.

⁶⁷ Abramson H. A prayer for the government: Ukrainians and Jews in revolutionary times, 1917–1920. – Cambridge, Mass., 1999. – P.116.

⁶⁸ Тютюнник Ю. Невідома автобіографія // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – №1/2. – С.45.

таких міст, як Єлисаветград, Олександрія, Катеринослав, Черкаси, Чигирин, Кременчук, Новомиргород, Берислав та інших, про спроби повсталих (наприклад, в Олександрії) скликати «вільні» робітничо-селянські з'їзди (вони, до речі, не підтримали григор'євців) із метою заміни більшовицької влади, про етапи боротьби за різні українські міста (Єлисаветград, Черкаси та ін.)⁶⁹. Є також ціла низка історичних праць, в яких загальний хід повстання подається в більш стислому вигляді⁷⁰. У нарисі В.Аверіна детально охарактеризовано обставини захоплення повсталими Катеринослава⁷¹. У змістовній статті Є.Вікторова детально описується політична боротьба між прихильниками та противниками отамана Григор'єва в Миколаєві, захоплення цього міста об'єднаними силами флотського напівекіпажу і григор'євських повстанців⁷².

У деяких працях досить ґрунтовно розкрито поразку головних сил повстання проти комуністів на чолі з отаманом Григор'євим у другій половині травня 1919 р. Найбільш повно – у споминах В.Антонова-Овсієнка, які охоплюють практично весь театр воєнних дій більшовицько-григор'євського протистояння⁷³. Деякі автори (наприклад, В.Савченко) підкреслюють капітуляцію значної кількості григор'євців перед червоними військами, викликану перш за все тим, що повстанці не були психологічно готові зустріти такий масований опір з їх боку⁷⁴. Цілком слушна думка й щодо значного ослаблення підтримки григор'євського повстанського руху з боку українського селянства у червні – липні 1919 р., що, безумовно, стало суттєвою причиною його остаточного краху, який відбувся незабаром⁷⁵.

У праці М.Дорошенка наводяться маловідомі дані про політичні настрої повстанців-григор'євців у кінці травня 1919 р. Виявляється, що досить значна кількість їх тяжіла тоді до укладення нового союзу з Армією УНР. Ще напередодні антибільшовицького виступу Ю.Тютюнник запропонував Григор'єву план приєднання до військ Директорії, який отаман відхилив. У кінці травня 1919 р. відбулася нарада григор'євських командирів, де перед ними відкрилися два можливих шляхи – боротися проти комуністів як і раніше, самостійно, методами партизанської війни, або ж приєднатися до Армії УНР. Характерно, що більшість соратників Григор'єва віддала перевагу другому шляху, обрали своїм новим командиром Ю.Тютюнника, приєднавшись пізніше до військ С.Петлюри⁷⁶, що, безумовно, спричинило значне ослаблення григор'євського повстанського руху.

⁶⁹ Антонов-Овсенко В. Записки о гражданской войне. – Москва; Ленинград, 1933. – Т.4.

⁷⁰ Див., напр.: Раковский М. Крах григорьевщины // История СССР. – 1966. – №5. – С.41–45.

⁷¹ Див.: Аверин В. До боротьби проти григор'євщини і денікінщини за Дніпропетровське // Літопис революції. – 1931. – №3. – С.119–122.

⁷² Вікторов Є. Південний Кронштадт // Там само. – 1932. – №2. Див. також: Ряппо Я. Революционная борьба... – С.19–26.

⁷³ Антонов-Овсенко В. У боротьбі за радянську Україну // Літопис революції. – 1932. – №1/2. – С.118–152.

⁷⁴ Савченко В. Авантюристы гражданской войны. – С.212.

⁷⁵ Коган С., Межберг Н. Другий період радвлади... – С.21; Дорошенко М. Стежками Холодноярськими... – С.28.

⁷⁶ Дорошенко М. Стежками Холодноярськими... – С.36–38.

Відносини з махновцями та крах григор'євського повстанського руху

Так звана «григор'євщина» як широкий збройний рух українського селянства, не була, звичайно, ізольована від інших подібних явищ. Так, упродовж громадянської війни склалися досить неоднозначні стосунки між махновцями та григор'євцями, в яких ворожнеча чергувалась із союзницькими відносинами. Урешті-решт 27 липня 1919 р. Григор'єв був страчений за наказом Н.Махна, а більшість його бійців стала під чорний прапор анархії.

О.Тимков справедливо стверджує, що у січні 1919 р., коли військо отамана Григор'єва все ще перебувало під командуванням УНР, воно знаходилося у стані війни з махновцями⁷⁷. Пізніше, однак, повстанці обох селянських керівників приєдналися до радянських військ і навіть опинилися у складі 3-ї Задніпровської дивізії більшовицького командира П.Дибенка. Радянський історик М.Козельський зазначав, що під час Південного походу Н.Махно надіслав до бригади Григор'єва 250 своїх кіннотників. Однак хороших стосунків у партнерів по боротьбі з «контрреволюцією» тоді не склалося. Чимось ображені махновці розгорнули проти григор'євців бойові дії і ледь не знищили самого отамана разом з усім його штабом⁷⁸.

Пізніше, у квітні 1919 р., відбулося зближення обох селянських воєначальників на антибільшовицькому ґрунті. Так, В.Аверін наводить важливі дані про таємні махновсько-григор'євські збори в кінці квітня 1919 р., де обговорювалась можливість укладення союзу з метою захоплення Катеринослава⁷⁹. У вирішальні для Григор'єва травневі дні 1919 р. Н.Махно, однак, не підтримав повстанців, незважаючи на неодноразові прохання отамана про це, і навіть кинув на придушення його виступу частину своїх сил.

У книзі В. і О.Білашів детально описуються обставини, за яких у махновському русі гору взяла «антигригор'євська партія». 14 травня 1919 р. відбувся військовий з'їзд махновців, на якому було відверто поставлене питання про ставлення до «григор'євщини». Тут виявилися діаметрально протилежні погляди підлеглих Н.Махна з цього питання, адже одна частина махновських командирів виступила за союз із червоними проти григор'євців, а інша не менш вперто відстоювала ідею махновсько-григор'євського антибільшовицького альянсу. Нарешті, коли Н.Махно – переконаний противник антисемітизму – через своїх емісарів дізнався про єврейські погроми григор'євців, махновська верхівка оголосила повстанцям отамана війну, відрядивши для придушення виступу один полк і бронепоезд⁸⁰.

Виступ махновців проти сил Григор'єва у травні 1919 р. описується у працях деяких сучасних істориків⁸¹. Однак про це жодним словом не згадується в тенденційній радянській історіографії, що пояснити нескладно. Довгий час її представники намагалися сформулювати у читача уявлення

⁷⁷ Тимков О. Отаман Григор'єв. – С.5.

⁷⁸ Козельський М. Шлях зрадництва і авантюри (петлюрівське повстанство). – Х., 1927. – С.14.

⁷⁹ Аверін В. До боротьби проти... – С.118.

⁸⁰ Білаш В., Білаш А. Дороги Нестора Махно. – С.293.

⁸¹ Там же. – С.294.

про Н.Махна і махновців як стовідсоткових союзників отамана Григор'єва, а дехто навіть наводив у своїх працях «факти» допомоги загонів «батька» повсталим у справі захоплення населених пунктів. Зрозуміло, що в таку «концепцію» аж ніяк не вписувався факт відкриття махновського фронту проти григор'євців.

Проте наприкінці травня 1919 р. становище Н.Махна значно ускладнилося, що було перш за все пов'язане з оголошенням більшовицькими урядами Росії та України «махновщини» поза законом. Це змусило «батька» шукати союзу з різними антибільшовицькими силами, включаючи і григор'євців. В. та О. Білаші стверджують, що 25 червня 1919 р., після нелегких переговорів керівників, відбулося об'єднання повстанських сил в єдину махновсько-григор'євську партизанську армію. Складність такої «стиковки» обумовлювалася, зокрема, тим, що провідники по-різному визначали напрями майбутньої боротьби (Н.Махно збирався боротися одночасно з трьома противниками – комуністами, білогвардійцями та петлюрівцями, тоді як Григор'єв бажав битися лише з комуністами, а інші політичні сили, включаючи навіть білогвардійців, розглядав як потенційних союзників). Пізніше Н.Махно писав, що у цьому союзі давалося взнаки й різне ставлення двох отаманів до євреїв. «Батько», як уже згадувалося, був переконаним противником антисемітизму, уважаючи будь-якого юдофоба «контрреволюціонером», котрий роз'єднує «єдиний фронт трудящих». На прохання довести, що його підлеглі не брали участі у кривавих погромах, Григор'єв не зміг надати серйозних доказів. Урешті-решт «батькові» вдалося вирвати обіцянку припинити погромницьку діяльність⁸², якої, однак, ані отаман, ані його повстанці не дотрималися.

Цей махновсько-григор'євський союз тривав недовго – з 28 червня по 27 липня 1919 р., до дня загибелі Григор'єва. Стосовно ж причини його вбивства в історіографії висловлюються різні думки. Так, генерал А.Денікін уважав, що Н.Махно знищив сильного конкурента на роль лідера селянських повстанців Півдня України. Таку думку загалом поділяє і М.Палій, стверджуючи, що цю фатальну для григор'євського повстанства подію не слід виводити з його політичних відмінностей від махновського руху, яких практично не було. Схилявся до подібної інтерпретації і М.Супруненко, не бачачи при однотипності двох «куркульських рухів» більш серйозних причин для знищення махновцями отамана Григор'єва⁸³. Отже, цих різних істориків і мемуаристів об'єднало бажання представити справу так, що будь-які серйозні політичні причини знищення отамана прибічниками чорного анархічного прапора були відсутні. Зовсім іншу інтерпретацію згаданої події дали представники махновського напрямку. Так, сам Н.Махно стверджував, що до вбивства Григор'єва його спонукали дві досить серйозні політичні причини – невикорінений антисемітизм, а також дані про таємні зв'язки зі штабом генерала А.Денікіна⁸⁴.

⁸² *Махно Н.* Махновщина и антисемитизм // *Нестор и Галина.* – К.: Гуляйполе, 1995. – С. 530–531.

⁸³ *Деникин А.И.* Очерки истории русской смуты. – Т.5. – С.517; *Супруненко Н.И.* Очерки истории... – С.123.

⁸⁴ *Махно Н.* Махновщина... – С.531.

На наш погляд, усі три вказані причини загибелі Григор'єва дійсно відіграли свою роль у подіях кінця липня 1919 р. Антисемітські настрої колишнього радянського начдива і його зв'язки з денікінцями були, безперечно, більш важливими, ніж особисте суперництво, факторами, адже за наявності лише останнього чинника Григор'єв як талановитий і потрібний Н.Махнові воєначальник мав усі шанси залишитися живим.

Утім, у такої інтерпретації є опоненти. Історик зі США Дж.Кульчицький у своїй змістовній дисертації повністю відкидає ці дві головні причини ліквідації отамана. Він, зокрема, стверджує, що Н.Махно не міг його убити з огляду на антисемітизм через те, що, мовляв, сама «махновщина» значною мірою являла собою антисемітський рух. Крім того, Дж.Кульчицький заперечує будь-які зв'язки григор'євців із білогвардійцями на тій підставі, що протягом досить тривалого часу повстанці воювали проти них⁸⁵.

Однак аргументи, висунуті американським автором, непереконливі. По-перше, у махновському русі також бували прояви антисемітизму (утім, керівники махновського повстанства ставилися до будь-яких проявів антисемітизму суто негативно). По-друге, сам факт боротьби повстанців-григор'євців проти денікінців аж ніяк не означає, що колишні супротивники пізніше не могли укласти союз, спрямований проти їх спільного ворога – більшовиків. Останню версію можна підкріпити чималою кількістю фактів. Так, М.Раковський писав про контакти григор'євського штабу з білогвардійцями-монархістами під час перебування бригади Григор'єва в Одесі. Радянський воєначальник Є.Щаденко згадував характерну подію – частина григор'євських загонів воювала проти більшовиків під російськими білогвардійськими триколорами. І, нарешті, відомо про розстріл Н.Махном у червні 1919 р. двох денікінських агентів, що мали при собі листа від ставки білих, в якому говорилося про конкретні бойові завдання отаманові Григор'єву. Усі ці та інші подібні факти свідчать, що генерал А.Денікін і його найближче оточення поступово зуміли інтегрувати григор'євське повстанство у власні стратегічні плани⁸⁶.

Серед авторів історичних праць немає єдності й стосовно конкретних обставин убивства отамана Григор'єва. Сам Н.Махно свідчив, що він особисто застрелив його у селі Сентовому (нині Родниківка Олександрівського р-ну Кіровоградської обл.), просто перед делегатами великого селянсько-повстанського з'їзду, який відбувався тут наприкінці липня 1919 р.⁸⁷ Дещо по-іншому відтворював обставини події близький соратник Н.Махна – О.Чубенко, який стверджував, що Григор'єв був розстріляний у будинку сільради села Сентове ним, «батьком», і ще кількома провідними махновцями⁸⁸. Петлюрівські старшини А.Голуб і Ф.Мелешко вважали, що Григор'єв загинув від рук Н.Махна раніше, під час невдалих переговорів про утворення єдиної повстанської армії. При цьому Ф.Мелешко стверджував, що отаман був убитий не у Сентовому,

⁸⁵ *Kulchitsky G.* The Ukrainian insurgent movement (1919–1926). – Washington, 1971. – P.176–178.

⁸⁶ *Раковский М.* Крах григорьевщины // История СССР. – 1966. – №5. – С.39; *Щаденко Е.А.* Григорьевщина // Гражданская война, 1918–1921. – Москва, 1928. – Т.1. – С.94; *Белаш В., Белаш А.* Дороги Нестора Махно. – С.295.

⁸⁷ *Махно Н.* Махновщина... – С.531.

⁸⁸ *Чубенко А.* Убийство Григорьева // Нестор Иванович Махно. – К., 1992.

а в районі станції Лозова, причому після розстрілу Н.Махно нібито наказав поховати свого противника з військовими почестями⁸⁹.

На нашу думку, найбільш достовірно обставини загибелі отамана Григор'єва відтворив саме О.Чубенко (вони підтверджуються певною кількістю різних надійних свідчень, і, зокрема, рапортом чекістів, які того дня були у Сентовому). Що ж стосується версії про це самого Н.Махна, то вона має яскраво виражений «показово-театральний» характер і до того ж не підтверджується жодним свідченням безпосередніх очевидців події. Це наводить на думку про те, що «батько» просто вигадав свою версію, так би мовити, для ефекту. Важко також пристати на інтерпретації А.Голуба та Ф.Мелешка, адже з них виходить, що об'єднання військ григор'євців і махновців насправді не відбулося, тоді як чимало історичних джерел свідчить про протилежне. Щоправда, поховання розстріляного отамана з військовими почестями цілком могло відбутися, адже сам «батько» був зацікавлений у тому, щоби григор'євці таки влилися у його загони. Як свідчать джерела, абсолютна більшість григор'євських повстанців (близько 2 тис. чол.) дійсно визнали тоді владу Н.Махна.

Отже, на підставі всього викладеного вище можемо зробити деякі висновки:

1. У світовій історіографії питання про григор'євський повстанський рух у цілому розкриті ґрунтовно. Зокрема, досить детально висвітлено такі його важливі аспекти, як роль бригади отамана Григор'єва в переможному Південному поході, повстання григор'євців проти більшовицької влади, єврейські погроми, поразка головних сил антибільшовицького виступу, григор'євсько-махновські стосунки, убивство отамана махновцями, ліквідація григор'євського повстанського руху та деякі інші. Водночас більш повного відтворення потребують такі аспекти проблематики, як боротьба григор'євців проти гетьманців і австро-німецьких військ, операції Херсонської дивізії Армії УНР, формування григор'євсько-білогвардійського військового союзу, точна кількість жертв єврейських погромів та ін.

2. В історіографії григор'євського повстанства можна виділити декілька якісно різних напрямів: радянський, український національний (до 1991 р.) і сучасний, російський білогвардійський, єврейський, махновсько-анархістський, сучасний американський і російський пострадянський.

3. Аналізованим поглядам на характер григор'євського повстанського руху притаманна певна тенденційність, викликана перш за все належністю переважної більшості згадуваних вище істориків і мемуаристів до тих чи інших політичних таборів. Найбільш упередженими інтерпретаціями відрізняється радянська історіографія, що знайшло свій вияв у спробах принизити значення воєнних операцій григор'євців у складі Армії УНР, ігнорувати їх роль у ліквідації УНР на початку 1919 р., заперечити або недооцінити значення бригади отамана Григор'єва в Південному поході, догматично тлумачити григор'євське повстання проти комуністів як суто «куркульський рух» і т.д. Водночас політична у своїй основі тенденційність притаманна й іншим історіографічним

⁸⁹ Голуб А. Збройна визвольна боротьба на Херсонщині в запіллі ворога (1917–1919 роки) // За державність: Матеріали до історії війська українського. – Торонто, 1966. – Зб.11. – С.181; Мелешко Ф. Нестор Махно і його анархія // Літопис Червоної калини. – 1935. – №1. – С.14.

напрямам. Наприклад, значна частина тих істориків, які представляли (і представляють) українську національну історіографію, значно перебільшують рівень селянської підтримки антибільшовицького повстання григор'євців, часто оминають питання про єврейські погроми, не враховують у своєму аналізі чисельні факти боротьби українських селян проти григор'євців, а, крім того, так само, як і радянські автори, тлумачать вбивство отамана як зведення рахунків обох селянських ватажків, по суті ігноруючи більш серйозні причини цієї події.

4. Незважаючи на певну тенденційність, представникам історіографії повстанського руху на чолі з отаманом Григор'євим у цілому вдалося історично достовірно відтворити цілу низку питань цього досить складного й суперечливого військово-політичного явища, зокрема боротьбу григор'євських повстанців проти режиму гетьмана П. Скоропадського й австро-німецьких військ, загальний хід бойових операцій Херсонської дивізії, реальні причини переходу отамана Григор'єва на бік Червоної армії, перемоги 1-ї Задніпровської бригади, причини посилення у григор'євських лавах антикомуністичних і антисемітських настроїв, загальний хід повстання, причини та характер погромів єврейського населення, поразку антибільшовицького виступу григор'євців, взаємини між махновським і григор'євським повстанськими рухами, реальні причини вбивства отамана Григор'єва махновцями тощо.

5. Хоча історія григор'євського повстанства істориками різних часів та історіографічних напрямів відтворена досить повно, праці з даної проблематики мають кілька принципово важливих вад, про які вже йшлося вище. На нашу думку, найбільшими слід уважати, з одного боку, політичну тенденційність, а з іншого – недостатнє відтворення деяких важливих аспектів історії повстанського руху. Утім, це все й надалі робить актуальним створення нових наукових праць з історії григор'євського повстанства, в яких усі його аспекти було відтворено якомога більш повно та об'єктивно.

The article is devoted to the historiography of the insurgent movement headed by ataman Hryhoriev that lasted from the August of 1918 till the August of 1919. Based on the analysis of a rather great number of historical works, the author determines qualitatively different directions of historiography of the so-called hryhorievshchyna, specifies the peculiarities of each of them, shows both strong and weak sides of the analysed concepts and interpretations, points to the aspects of this movement which need to be studied and reproduced more profoundly

Keywords: *historiography of the Hryhoriev insurgent movement, Soviet historiography, national Ukrainian historiography, American historiography, Makhnovite historiography, Hryhoriev movement.*

